

Ж. Жумалиев
филол.и.к., проф. м.а.
Бишкек гуманитардык университети

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АЛФАВИТИНЕ ӨЗГӨРТҮҮ КИРГИЗҮҮ КЕРЕКПИ?

Аннотация: Макалада кыргыз эли колдонуп жаткан азыркы алфавитке диалектилик мүнөздөгү ө тамгасын кийрүү, алфавиттеги айрым тамгаларды алып салуунун жана өзгөртүүнүн зыяндары тууралуу автордун жекече көз караштары берилет.

Өзөктүү сөздөр: алфавит, ө, о, w, h тамгалары, текши таралган тыбыш, диалектилик тыбыш, ареал, саясат, маңкурт, ыңгайсыздык.

Аннотация: В статье излагаются мнение автора о негативных сторонах изменения существующего алфавита, в частности принятием буквы ө, исключением из него некоторых букв и вообще с изменением алфавита.

Ключевые слова: алфавит, буквы ө, о, w, h, повсеместно распространенный звук, диалектный звук, ареал, политика, манкурт, неудобства.

Бир катар жолдоштор азыркы кыргыз алфавитине өзгөртүү киргизели деген маселенин тегерегинде сөз болгон сайын, ага «/ө/ тамгасын киргизели» деген сунушту туура болсо да туура эмес болсо да «аргументтерди» келтиримиш болуп уламдан -улам эле теледен байма-бай айтып, кыргыз элинин делебесин козгоп, тынчын алып жатышат. Ушу боюнча өз пикиримди айтайын дедим эле.

Азыркы кыргыз алфавитиндеги тамгаларды алганда, эң биринчи кезекте окумуштуулар кыргыз элине жалпы (текши) таралган орток үндүүлөрдү алуу критерийине басым жасашкан. Ошондуктан, ага 8 кыска (а-е, о-ө, у-ү, ы-и) үндүүлөрдү белгилөөчү тамгалары алынып, Кудайга шүгүр, алар ушу кезге чейин өз милдетин ийгиликтүү аткарып келди. 90 жылдан ашуун мезгилде оозеки жана кыргыз жазма адабий тилибиз аталган 8 кыска үндүүнүн негизинде калыптанып, кыргыздарга түшүнүктүү бир нормага келип калды. Адабий тилибиздин ошондой нормасында мектептеги жана ЖОЖдордогу (баардык) предметтер боюнча окуу-усулдук китептери, республикалык, областтык жана райондук газет-журналдар, улуттук чоң энциклопедиялар менен кошо тармактык энциклопедиялар, котормо жана терминологиялык сөздүктөр, элдик оозеки чыгармалар (көптөгөн томдордон турган) менен кошо акын-жазуучуларыбыздын том-томдордон турган адабий чыгармалары, котормо адабият, окумуштуулардын гуманитардык багытта жазган көптөгөн илимий эмгектери, макалалары жарыяланды. Элибиз азыркыдай бирдиктүү адабий нормада жазууга жана сүйлөөгө аябагандай көнүп калды. Буйруса, аталган тамгаларга негизделген адабий нормабыз Кыргызстандагы көп улутту тейлей турган улут аралык тилдин кызматын аткарчудай деңгээлге чейин көтөрүлүп баратат. Эми ушундай иштердин баарын эске албай, учурунда (адабий тилибиз жаңыдан түзүлө баштаган мезгилде) ич күптү болуп калган айрым бир аймактык өкүлдөр жалпы элдик кызыкчылыгынан бир өрөөндүн кызыкчылыгын жогору коюп, алфавитибизге /ө/ тамгасын киргизели деп жанталашып жатышканы жагымсыз эле жорук. Эгерде аны азыр алфавитибизге киргизсек, баш аламандык накта ошондо башталат:

биринчиден, ансыз да араң турган кыргыз эли экиге бөлүнүп калат; **экинчиден**, 80ге жакын (татар, азербайжан, уйгур, өзбектерден) башка улуттардын өкүлдөрү «өзүнөр адабий нормаңарды тактай албай жатып, бизге эмнени үйрөтмөксүнөр?» - деп кыргыз тилин үйрөнүүгө каршы чыгышат; **үчүнчүдөн**, /ө/ тыбышы Ош менен Баткен областтарындагы кыргыздарга, тагыраак айтканда, түштүктүн өзбек, тажиктер тарабында жашаган кыргыздарга гана коюураак таралып, ошондой эле Жалал-Абад областынын Кара-Кулжа, Өзгөн, Аксы жана Токтогул райондорунун тоолуу аймактарындагы кыргыздарына жеткенде, ал тыбыштын толкуну түгөнөт. Талас, Чүй, Ысык-Көл, Нарын өндүү 4 областтын элине ө тыбышынын ал толкуну жеткен эмес. Ошондуктан, аркалык кыргыздары жана Кыргызстандагы татар, тажик, өзбек, уйгур тилдеринен башка улуттардын өкүлдөрү да бу тыбышты айта алышпайт. Демек, аларды азыр балтала-саңар (түштүк диалектисинче айтканда, «Коконго чейин тээп барсаңар») «да /ө/ тыбышын айта алышпайт; /ө/ тыбышын алфавитибизге киргизели дегендер аргумент катары /ө/ тыбышы өзбектерде, казактарда, азербайжандарда бар дешип калп эле бөөштөнүп (билмексен болуп) жатышат. Бул шоона эшпей турган аргумент. Анткени, азыркы Сөз жалпы түрк өлкөлөрүнүн орток алфавити жөнүндө эмес, эгемендүү Кыргыз Республикасындагы кыргыз алфавити тууралуу болуп жатат; **төртүнчүдөн**, ал тыбыш кыргыз элине жалпы таралбай, анын бир аймагына (Баткен, Ош, Жалал-Абад областтарына) гана таралган, т.а., диалектилик мүнөзгө ээ, демек, аны алсак, адабий тилге алуунун кыргыз элине текши таралышы керек деген критерийи (өлчөмү) бузулат да ушуга окшогон диалектилик башка көрүнүштөрдү да адабий тилге алууга жол ачылат. Анда алфавитибизге /ө/ тыбышын гана кошуу менен чектелбей, Талас, Аксы, Ош, Баткен кыргыздарына таралган *тов*, *суи*, *жайлов*, *күйөw* сыяктуу эринчил дифтонгду да (мындайча жазууну проф. К. Дыйканов учурунда сунуш кылып кайсы бир эмгегинде *тов*, *сув* түрүндө колдонуп-жазган да болучу) алууга туура келип калат; алар менен кошо көмөкөйчүл /h/ тыбышын **bahap**, **shahap**, **mahalla**; ачык /O/ үндүүсүн **non**, **choi**, **joy**

сыяктууларды алуу маселеси көтөрүлөт. Демек, минте берсек, адабий тилибиздин 90 жылдан бери калыптанып калган орток нормасы бузулуп, баш-аламандык башталат да «кимди ким көрдү, Быржыбайды там басты» накта ошондо болот. Адабий нормабыздын орфографиялык жаңы эрежелерин түзгөндө окумуштуулар арасындагы кызыл чеке болгон талашты мына ошондо көрөбүз: /ə/ диалектисинин өкүлдөрү «/ə/ менен айтылган **бөөри, дөри, төтти, шөөр/шаһар, мөхкөм, мөйиз** өңдүү көптөгөн варианттарды алабыз» деп талашса, /a/ диалектисиндегилер «**баары, дары, татты, шаар, бекем, мейиз** түрүндө эле калсын» дешип экиге бөлүнүп калышат; **алтынчыдан**, ушу кезге чейин жарык көргөн орфографиялык эрежелер, орфографиялык, орфоэпиялык, котормо, түшүндүрмө жана башка толгон-токой сөздүктөр, мектеп окуучуларына, студенттерге арналып жазылган окуу китептери эч нерсеге жараксыз (макулатурага гана жарашы мүмкүн) эмгектер болуп калат да, жаңы эрежелерге ылайыктап, аларды кайра башынан жазууга аргасыз болобуз; **жетинчиден**, кыргыз тили, адабиятынан ж.б. предметтерден сабак берип жаткан 4 областтын мугалимдери окуучуларга /ə/ тыбышын айттыра жана жаздыра албай кыйналышат. Демек, мындай кыйноого туш болгондордо нааразылык күчөп, коомубуздагы өнөктө ооруга айланып бараткан жазгы митингелерди жаратуунун дагы бир чечилгис очогу түзүлөт. Мына ошондо «/ə/ тыбышын алфавитибизге киргизебиз» деп өжөрлөнүп жаткандар Кыргызстанда жарылуучу бомбанын «бикфорд шнуруна(жибине)» от койгон адамдардын кызматын өтөп калары түшүнүктүү го. Ага жол бербешибиз керек. «Кыргыз элинин биримдигин жана тынчтыгын бузалы» деген ниети бузуктар гана «ички диверсия» түрүндөгү мындай нерсени жасашы мүмкүн. Ошондуктан, качандыр бир мезгилден бери келаткан регионалдык ич күптүлүгүбүздү таштап, бөйрөктөн шыйрак чыгарбай бу маселени экинчи көтөрбөйлүчү, туугандар, региондук кызыкчылыкты эмес, Кыргызстандын биримдигин ойлогулачы; **сегизинчиден**, эгерде казак туугандар кириллицадан латын графикасына өтүшсө, түрк республикаларынан ага өтпөгөн бир гана Кыргызстан «белая ворона» абалында калат. Түркмөнстан, Өзбекстан, Азербайжан, Казакстан сыяктуу Түрк республикаларынан бөлүнбөш үчүн биз дагы аргасыздан акыры латын жазуусуна өтүүгө мажбур болобуз. Демек, анда алфавиттеги тамгаларды өзгөртүү тууралуу жасап жаткан азыркы аракетиниз ашыкча эле өзүбүзчө күйпөлөктөнгөн иш болуп калат. Ошондуктан, Казакстан латын жазуусуна өтөбү же өтпөйбү, биринчи кезекте ошону тактап алалы да, анан ошого жараша иш кылалы.

Ушуга байланыштуу карапайым адамдан президентке чейинки кыргыз элин, ал гана эмес бүткүл түрк элдерин ойлондура турган дагы бир төмөнкүдөй маселени бар экендигин эске салып койгум келип турат. Анын жөнү мындай: 2000 жылдык тарыхыбыздын кийинки 100 жылында эле алфавитибизди байыркы түрк жазуубузду кошпогондо төрт ирет (чагатай жазуусу, анан 1924-жылдагы реформаланган кыргыз алфавити (1924–1930), латын графикасы(1930–1941) жана кириллица алфавиттерине) алмаштырдык да элибизди ойлонбой туруп эле төрт ирет маңкурт кылып алдык, б.а., алдыда аталган алфавиттерде жазылган мурунку жазма эсетиктерди кыргыз эли окуй албай тургандай абалга жеткирип

койдук. Мындай болушуна, баарыдан мурда саясаттын улам алфавитке кийлигише бергендиги жана элибиздин ага маани бербегендиги себепчи болууда. Маселен, 1926-жылы Бакуда Бүткүл союздук Түркологиялык I – съезди уюштурулуп, андан көп узабай «араб алфавити жазуу-окуу иштеринде кыйынчылык жаратат экен» деген шылтоо менен түрк республикалары жапырт латын жазуусуна өткөрүлдү. Чындыгында, анын түпкү себеби Совет өлкөсүнүн атеисттик өлкө болгондугуна байланыштуу араб жазуусун мусулманчылыктын символу катары кабыл алган да түрк элдерин мусулманчылыктан алыстатуу максатында ошондой иш жасалган. Эң кызыгы, ошо мезгилде армяндар менен грузиндерде алфавит өзгөртүлгөн эмес. Алар латын алфавитине, кириллицага да өтүшпөй, жазуусун ушу күнгө чейин көздүн карегиндей сактап келатышат. СССРдин курамына кийин кирген Балтика боюндагы Латвия, Литва, Эстония республикалары да алфавиттерин ошо бойдон калтырышкан.

Эмнеге орус эли кириллицаны, кытай же жапон элдери иероглиф жазууларын латынга өзгөртүшпөйт? Анткени, алар алфавитти, жазууну - ата-бабадан бери сакталып келе жаткан улуттук дөөлөт, мурас катары кабыл алышат. Түрк элдери болсо, алфавитти, жазууну улуттук дөөлөт, мурас катары карабай, саясий оюндардын куралы катары түшүнүп алышып, аны уламдан-улам өзгөртүп жатышат. Алфавитти уламдан-улам өзгөртө берүүнүн натыйжасында бабаларыбыздын калтырып кеткен мурастарын, руханий жазма дөөлөттөрүн, эстеликтерин азыр бирин-экин гана адистер окубаса, калың эл окуй албай калды. Аны баарыңар жакшы билип- түшүнүп турганыңар менен алфавитти өзгөртөлү, т.а., ага өзгөртүү киргизели, - деп эмнегедир өжөрлөнүп жатасыңар. Менин оюмча, жазууну, алфавитти улам өзгөртө берүүнүн түбү жакшылыкка алып келбейт. Мурунку муун алфавиттеги бир тамганы эле өзгөртүп койсо, кийинки муун аны окуганда кыйналат, Ал эми жети-сегиз тамганы, алфавитти өзгөрткөндө ого бетер кыйналып, тажаганда ушинтип кыйналып отурамбы деп мурунку муун жазып кеткен мурастарды окубай да коюшат. Ошондуктан, жазууну, алфавитти уламдан-улам эле эле өзгөртө берүү кажетсиз. Жазууларда, алфавиттерде эч кандай күнөө жок, күнөө аларды жараткан элдердин, адамдардын кийинки жасаган иштеринде. Элибизди мурунку жазма дөөлөттөрүбүздөн ажыратпоо үчүн алфавит, жазуу маселесине армян, грузиндердей кастарлаган этиет мамиле жасабасак болбойт. Коомдук формация, саясат мейли каалаганындай өзгөрө берсин. Бирок жазуу, алфавит маселеси ага ылайыкташып улам өзгөрө бербегени жакшы. Айрымдар буга «алфавит деген догма эмес» деп каршы чыгышы да мүмкүн. Бирок ушу «догма эмес» деген түшүнүктүн өзү алфавитибиз үчүн азыр өтө зыяндуу көз караш болуп турат. Ошого жамынып алышып, алфавитибизди, жада калса конституцияны өздөрүнө ылайыкташтырып, канча ирет өзгөртүштү. Менин оюм боюнча, алфавит менен конституция айрыкча алфавит, башкаларга салыштырмалуу консервативдүү - догмалык абалда турганы жакшы, анткени алар Республикабыздагы тынчтыкты сактоонун өбөлгөлөрүнө кирет. Алфавит, жазуу маселеси (Армения, Грузиядагыдай болуп) саясаттан тышкары турса, саясат ага көп кийлигише бербесе элибизге жакшы болор эле. Алфавитти уламдан-улам эле өзгөртө бербеш үчүн

ушул ойду конституция аркылуу да мийзамдаштыруу зарыл окшойт. Ойлонуп көрүңүздөр.

«**Ц**» тамгасын: >с өткөргөндө: децибел, дефицит, цикл, таблица, трансляция, матрица, официантка (овсянка); Кытай сөздөрү, адам аттарычы? Мао-це-дун, Конфуций, Кун-цзы, Лао-цзы, цзи-ли-цзы (кыргыздын аталышы), ЦИК, ЦК. ж.б. сөздөрдү С менен эмес, Ц менен эле айтып калбадыкпы.

«**Б**» тамгасын алып салсак же аны: > й өткөрүп айта турган болсок: *Монтескье, Абуль Фарадж, Бальзак, Паскаль, Даль, Гоголь, Черчилль, Ван-Хань, Юань, Аль-Марвази, толь, цикль* ж.б. сөздөр жумшак болбой, *Монтескье* же *Монтеске, Абул, Балзак, Паскал, Дал, Гоғол, Черчил, Ал-Марвази, тол, сикл* деп оройураак айтылып калат: Булардын айырмасын өзүнөрчө күбүрөп айтып көргөндө билесиздер.

«**Ю**» тамгасын > йу түрүндө жазсак, алар кыргыз сөздөрүнө төп келет **туйук** деп жазылып келишип

калат, бирок чет сөздөрүн **йу** менен жазганда, алардын мурунку **Юн Сондо, Кюсю, люк, люстра, люмпен** деген биздеги образы бузулуп **Йун, Кйусйу, лйук?** деп түшүнүксүз болуп жатпайбы!

«**Я**» > **йа** түрүндө жазганда **Янь Чжоу, Сяньлянь** ж.б.у.с. сөздөр **Иань, Сйан-лйан** болуп алдыңкыдай түшүнүксүз абал түзүлүп калат.

Ё > **йо** болуп жазылышында алдыдагыдай проблемалар азыраак. Мисалы, **коён** > койон, **ёлка** > йолка ж.б. деп жаза берсе болот. Бирок **йолқа** –деп жазсак, түпчүл **қ** же орточул **к** жазылабы, орточул **к** жазсак, анда «жоон үндүүлөрдүн жанында түпчүл **қ, ғ** тыбыштары айтылат» деген эрежеге ал туура келбейт. **ёлка**- дегенде орточул **к** айтылат. Мына ушуга окшогон проблемалары толтура.

Щ менен **Ъ** тамганы алып салса деле болот.

Ғ, Қ тамгаларын алфавитке кошуп алса болот, анткени ал бардык кыргыз диалектилерине текши таралган орток мүнөзгө ээ.